

Hüseyn MƏMMƏDOV

BAZAR İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ MƏNƏVİYYATIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: İbn Xəldun, hüquq, problem, insan, həyat, sahibkarlıq fəaliyyəti

Ключевые слова: Ибн Хальдун, право, проблема, человек, жизнь, предпринимательская деятельность

Key words: Ibn Khaldun, right, problem, human, life, business activity

XÜLASƏ

Məqalədə bazar iqtisadi münasibətləri fonunda iqtisadi və mənəvi sferanın qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmış və bu qarşılıqlı əlaqə və təsirin gerçək həyatda yaratmış olduğu problemlərə elmi fəlsəfi prizmadan münasibət bildirilmişdir. İqtisadi və amillər cəmiyyətin inkişafında dominantlıq təşkil edir, bu iki faktorun bir-birinə təsiri hansı səviyyədə və hansı formalarda təzahür edir? Bu və bu qəbildən suallar tədqiqatımızın əsas predmetidir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы взаимосвязи между духовно-нравственной и экономической сферами через призму философских принципов и проблемы, которые в связи с этим возникают в реальной жизни. Определяется доминантность той

или иной стороны в обществе, выясняется степень влияния каждого из этих факторов друг на друга, характер этого влияния.

SUMMARY

The article deals with the investigation of mutual ties of economic and moral spheres within the framework of market economic relations. A scientific and philosophical approach has been prepared to the problems that have been created in the real life by these mutual ties and affect. Do the economic or moral factors play a dominant role and in which society? On which level and in which form do these factors influence on each other and how do they demonstrate themselves? Such and similar issues are the topics of our investigation.

Bazar iqtisadi münasibətləri və mənəviyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və birinin digərinə göstərdiyi təsir bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan elmi problem kimi daima tədqiqat və analiz predmeti olaraq qalmaqdadır. Və bu məsələyə münasibət heçdə birmənalı deyil. Bəzi tədqiqatçılar mənəviyyata insan fəaliyyətinin müstəqil sferası kimi baxdıqlarından onun əsasında hansısa maddi istehsal münasibətlərinin dayandığını inkar edirlər. Belələri mənəviyyatı maddi istehsal münasibətlərindən təcrid edərək müstəqil hadisə kimi öyrənirlər. Belələri üçün mənəviyyat subustansional, dəyişməz və bütün dövürlər və bütün zamanlar, bütün coğrafiyalar üçün eynidir və o sırf subyektiv amillərlə bağlıdır. Onun obyektiv tərəfləri, insan iradəsinə tabe olmayan tərəfləri çox zaman arxa plana atılır. Fəlsəfə tarixində mənəvi-əxlaqi dəyərlərin mənşəyinə münasibətdə nə qədər fərqli yanaşmalar mövcuddursa bazar münasibətləri və mənəviyyat məsələlərinə də eyni fərqli yanaşmaları görmək olar. Bir qisim filosoflar insan mənəviyyatının formalaşmasında coğrafi mühit amilini, digərləri insanın peşə xüsusiyyətlərini başqa bir qisim tədqiqatçılar isə istehsal münasibətlərinin rolunu daha çox qabardırlar. Bir məsələyə hərə fərqli prizmadan yanaşır, məsələn elə götürək intihar

aktlarını hansı ki, birbaşa insan mənəviyyətiylə, onun iç dünyasıyla bağlı və günümüz üçün son dərəcə aktual problemdir. Statistik göstəricilərdən məlumdur ki, Finlandiya hər yüz min əhaliyə düşən suiqəsdlərə görə dünyada ilk beşliyə daxildir hansıki sosial rifah baxımından bu ölkə dünyada ilk yerlərdən birini tutur [1]. Əgər biz intiharların səbəbi ilə maraqlansağ görərik ki, bir qisim mütəxəsislər bunu sosial iqtisadi mühitün insan mənəviyyətində doğurduğu təlatüm kimi, başqa qisim tədqiqatçılar isə sırf təbii şəraitlə bağlı məsələ kimi izah edəcəklər. Mütəxəsislərin bir qismi bu fikirdədir ki, şimal yarımkürəsində yerləşən ölkələrdə o cümlədən də Finlandiyada günəşli günlərin sayı çox az olduğundan bu coğrafi mühitdə yaşayan insanların mənəviyyətinə, iç dünyasına bir “qaranlıq”, sıxıntı hakimdir. Onlar gün işığından yetəri qədər yararlanma bilmədiklərinə, həyatlarında qaranlıq günlərin sayı daha çox olduğuna görə bu coğrafi amil şimal insanının mənəvi xarakterini suiqəsdlərə meyilli şəkildə formalaşdırır. Bu mövqenin tərəfdarları öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün belə bir misalə müraciət edirlər. Hindistanda həddindən artıq kasıb insanlar var ki, hətta o dərəcədə yoxsul həyat sürürlər ki, adicə evində televizoru belə yoxdur və öz həyatından qonşunun televizoruna baxmaqla kifayətlənsədə, soruşulanda “xoşbəxtəm” cavabını verir. Amma qərb yarımkürəsinin insanları o cümlədən Finlandiyalıları planetin maddi, sosial baxımdan ən təminatlı əhalisi olsalar da onlar kasıb ölkələrin əhalisiylə müqaisədə daha çox suiqəsdlərə meyillilik nümayiş etdirirlər. Bu faktdan çıxış edərək bəzi mütəxəsislər insan mənəviyyətinin, insanın daxili dünyasının formalaşmasında əsas amil kimi ölkənin coğrafi mövqeyini, ən-ənələrini, dünyagörüşünü qəbul edirlər. Belə çıxır ki, iqtisadi faktorlar insanın mənəviyyətinə ya ciddi təsir göstərmir yadək bu təsir hissediləcək səviyyədə deyildir. Əgər belədirsə onda iqtisadi maliyyə böhranları zamanı suiqəsdlərin və cinayətlərin artması arasındakı əlaqəni nə ilə izah edə bilərik?

Bu artıq inkar olunmaz rəsmi faktdır ki, son maliyyə böhranları və ardıcıl iqtisadi tənəzzül dövründə qərb ölkələrində intiharların və

cinayətlərin sayı kəskin şəkildə artıb və hətta Böyük Britaniyanın baş naziri Komeron bəyan etmişdir ki, iqtisadi böhran gücləndikcə həbsxanalarda cinayətkarların sayı kəskin sürətdə artıb və həmçinin suiqəsdlər [3].

Əgər biz insan mənəviyyatına sırf psixoloji bir məsələ kimi baxacağıqsa onda biz real həyatda baş verən bir çox hadisələrin izahını və ən azından düzgün izahını verə bilməyəcəyik. Deməli insan mənəviyyatının formalaşmasına kompleks şəkildə yanaşmaq və amillər məcmusunu düzgün dəyərləndirməyimiz vacibdir. Amma bu o demək deyildir ki, müxtəlif amillərin mənəviyyat hadisəsinə təsiri eynigüclü təsirə malikdirlər və bütün faktorlar eyni dərəcədə həlledici rola malikdir. Yox əsla bu belə deyildir. Hər bir hadisədə olduğu kimi mənəviyyat məsələsində də həlledici, birincidərəcəli mühüm amillər kimi ikinci, üçüncü dərəcəli amilləri bir birindən fərqləndirməyi bacarmalıyıq. Mənəviyyat hansısa obyektiv qanunauyğunluğa tabedirmi və biz bu qanunauyğunluğu bilməklə əxlaqi prosesləri əvvəlcədən proqnozlaşdırma və proqramlaşdırma bilərikmi? Bu suallara cavab vermək üçün biz hökmən mənəviyyatın bazar iqtisadi münasibətlərinə təsir imkanlarını, mənəviyyat və iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməliyik[11]. Əslində fəlsəfə fikir tarixinin bütün dövürlərində filosofların mənəviyyat məsələsinə münasibəti onu bu və ya digər formada hansısa amillərlə qarşılıqlı əlaqə formasında nəzərdən keçirmişdirlər. Məsələn, böyük ərəb mütəfəkkiri, müasir sosiologiya elminin banisi İbn Xəldun mənəviyyatı həm insanların peşəsinə həm birgəyaşayış formasına həm də həyat tərzinə, ölkənin coğrafi şəraitinə görə fərqləndirirdi. Xəlduna görə mənəviyyat ilahi və sosial mənşəli hadisədir. İnsanların etik-əxlaqi dəyərləri peyğənbərlərə nazil olan ilahi kitablardan, ilahidən və birgəyaşayış forması olan sosial həyat təcrübəsindən doğur və mühütünə, peşəsinə görə fərqlənir. O, yazırdı: “ İnsan; duyğuları, hərəkətləri və yaşamaq üçün qida və özünü qorumaq naminə sığınacaqlar axtarmasına görə heyvanlardan fərqlənmir; insan, ancaq qazanc və mənfəət əldə etməsini təmin edən fikir və düşüncəsiylə,

öz növündən olan digər fərdlərlə bir yerə toplaşaraq qida əldə etmə məqsədiylə yardımlaşaraq və bu yardımlaşmanın bir nəticəsi kimi cəmiyyətlər şəklində yaşaması, Allah elçilərinə yaradan tərəfindən nazil olan höküm və əmrlərləri qəbul edib şəriət qaydalarına riayət etməsiylə digər heyvanlardan ayrılır.” [2, s. 441]

Bu mənəviyyatın ilahi tərəfidir digər bir tərəf isə insanın sosial təcrübəsindən, peşə fəaliyyətindən doğan mənəviyyatdır. Bu zaman Xəldun köçəri və oturaq xalqların dünyagörüşündəki fərqləri doğuran ictimai səbəblərdən danışır və köçəri ərəb qəbilələrini mədəni cəhətdən ən geridə qalmış əksinə Aralıq dənizin qarşı sahillərində yaşayan oturaq şəhər mədəniyyətinə malik xristian xalqları isə ən mədəni cəmiyyətlər kimi xarakterizə edir. Bu zaman Xəldun xristian xalqların ərəblərdən üstün mədəniyyətə malik olmasını onların dini baxışları ilə deyil real maddi həyat şərtlərində ki, fərqliliklərlə izah edir. Başqa sözlə insanların yaşadıkları həyat tərzinin onların mənəviyyat və dünyagörüşlərinə təsir etdiyini vurğulayır. Xəldun mənəvi tərəqqinin əsasında maddi rifah halının yüksək olmasını hələdici hesab edirdi. Onun fikirincə, əgər bir ölkənin kənd təsərrüfatı və sənətkarlığı çökərsə bu ölkənin elmi, mədəniyyəti də tənəzzül edər, insanların əxlaqı pozular. O, misal kimi Əndəlüsü xatırladır: “Əndəlüsə gəlincə orada təlim və təhsil tamamı ilə dayanmışdır; onlar, artıq elmlərə heç önəm vermirlər, bu da müsəlmanların yaşadığı ölkələrdə yüz illiklərdən bəridir ki, kənd təsərrüfatının zəifləməsindən və iqtisadi vəziyyətin alt-üst olmasından irəli gəlir.” [2, s. 447].

Buradanda görüldüyü kimi İbn Xəldun maddi və mənəvi həmişə vəhdətdə, bir birinə qarşılıqlı təsir halında görürdü. Onun fikirincə hər hansı bir fərdin mənəvi kamilliyi onun mütaliyə, təhsil vərdişlərinin inkişafı ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu isə o zaman baş verir ki, fərdin bütün zəruri maddi tələbatları ödənməmiş olur və o artıq qalan zamanını maarifə, mənəvi kamilləşməsinə sərf edir. Bu qayda bütövlükdə xalqlar və cəmiyyətlər üçün də ödənilir. Və burada təsir heçdə bir istiqamətli deyildir, əksinə qarşılıqlıdır. Yüksək mənəviyyatın, mədəniyyətin intişar tapması maddi istehsal münasibətlərinin

inkişafını tələb edirsə yüksək mənəvi dəyərlər və inkişaf etmiş mədəniyyətdə həmən cəmiyyətin iqtisadi baxımdan daha da tərəqqi etməsini şərtləndirir.

İbn Xəldunun yaşadığı dövür hər nə qədər bazar iqtisadi münasibətlərindən yeni kapitalizmdən əvvəlki dövrün reallıqlarını əks etdirsədə onun insan mənəviyyəti və ticarətin qarşılıqlı təsiri haqqında dedikləri bu günki istehlak cəmiyyəti ilə olduqca yaxından səsleşir. O, əvvəlcə ticarət sənətini xarakterizə edərək yazır: “ Məlumdur ki, ticarət mal və əşyanı ucuz alıb baha satmaq yolu ilə qazanc əldə etməkdən ibarətdir. Tacir qulu, heyvanı, paltarını və parça kimi məmulatları ucuz alıb baha satar... Bunun nəticəsidir ki, yaşlı bir tacir ticarət haqqında demişdir: “ Mən ticarəti iki sözlə belə ifadə edə bilərəm: Ticarət ucuz alıb bahalıya satmaqdır”[2, s. 354].

Sonra Xəldun təhlillərini davam etdirərək yazır: “ Tacirin əxlaqı insanların və hökəmdarların əxlaqına ziddir. Bunun səbəbi budur: Tacirlər çox zaman ancaq satmaq və almaq haqqında fikirləşirlər və alverin əziyyətinə qatlaşırlar. Tacir alver işində uğur qazanmaq üçün başqalarıyla ağıl və başqa cəhətlərdə yarışmaq və rəqiblərini udmaq məcburiyyətindədir. Daima qazanc haqqında fikirləşmək getdikcə tacir üçün xarakterə çevrilir. Bu xarakter isə insanların və hökəmdarların xarakter və əxlaqındakı insaniyyətliyə və mürvətə ziddir.” [2, s. 357]

Xəlduna görə ticarətin iki yazılmamış qanunu var. Birincisi ucuz alıb baha satmaq, ikincisi zay məhsulu tərifiylərək yaxşı adıyla sırımaq. Bu iki xüsusiyyətdən uzaq ticarət mümkün deyil və alıb aldatmağı bacarmayan tacirin uğur qazanması mümkün deyil və mümkün olsa belə bunlar çox nadir hallarda ola bilər. Deməli tacir ümumiyyətlə yalan danışmağı, hiylə işlətməyi nəinki bacarmalıdır və bu hallar artıq onun həyat tərzinə çevrildiyindən belə insanlarda insaf, dürüstlük və mürvət ola bilməz. Əgər biz nəzərə alsaq ki, bazar iqtisadi münasibətləri qlobal ticarət üzərində bərqəvardır və onun illik dövrüyyəsi trilyonlarla ifadə olunur onda ticarətin artıq kapitalizmin simasına çevrildiyi bir dövürdə insan mənəviyyətinin

hansı dağıdıcı təsirlərə məruz qaldığını təsəvvür etmək çətin deyildir. Məlumat üçün deyək ki, hazırda ancaq bizim ölkəmizdə təqribən bir milyona yaxın əmək qabiliyyətli insanın ticarət sahəsində işlədiyi faktıdır, bu isə ölkənin məşğul əhalisinin 1/5 qədər əhali deməkdir. Əgər biz İbn Xəldunun ticarət və onun insanlarda formalaşdırdığı zərərli əxlaq barədə dediklərini güzümüzün gerçəkliklərinə tətbiq etsək əminliklə deyə bilərik ki, cəmiyyətimiz zərərli tacir əxlaqının işğalına məruz qalmışdır. Çox yox, bir neçə on illiklər əvvələ qədər biz elə bir cəmiyyətdə yaşayırdıq ki, onun qanunları alveri cinayət hesab edir və az bir qisim halları çıxmaq şərti ilə fərdi alver qadağan edilirdi. Sovet sistemində qiymətlər dövlət tərəfindən tənzimlənir və istehsalçıda satıcıda dövlət özü olduğundan vətəndaşların ayrı-ayrı dəllallar tərəfindən aldadılması mümkünsüz olurdu. Baxmayaraq ki, bütün qadağalara rəğmən qeyri leqal “qara bazar” fəaliyyət göstərirdi. Buna baxmayaraq bu total xarakter daşımır və ideologiya, ictimai qınaq, ictimai rəy həmişə bu neqativ halların “qamçılanması” üzərində köklənirdi. Bu baxımdan sovet insanı üçün alver sadəcə cinayət əxlaqi baxımdan isə mənəviyyatsızlıq idi. Bu hallar ictimai rəydə birmənalı olaraq bəraəti olmayan cinayət idi. 1992- ci ildən etibarən hansı ki, bu tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda dövlət qiymət siyasəti “sosializmin qalığı” kimi ləğv edildi və əvəzində bazar iqtisadiyyatına xas sərbəst qiymət siyasətinə keçid elan edildi, ticarət üzərində qadağalar ləğv edildi, bununlada cəmiyyət bazar dəyərləri ilə total sürətdə yoluxduruldu. Kapitalizm bizə leksikonumuzda olmayan yeni- yeni ticarət növlərini öyrətdi. Qadın alveri, insan alveri, orqan alveri və bu qəbildən anlayışlar uzun illər bizim lüğət tərkibimizdə olmamış sözlərdir. Bir zamanlar alverin cinayət hesab olunduğu bir cəmiyyət qısa zaman ərzində hər şeyin pulla alınıb satıldığı bazar dəyərlərinin işğalına məruz qaldı və bu hal heç şübhəsiz ki, cəmiyyət üzvlərinin mənəvi dəyərlərində dəyişdirərək ticarət qaydalarını onun “əxlaq” normalarına çevirməyə başladı. Marksın təbircə desək: “Burjaziya hakimiyyət başına gəlmiş hər yerdə... insanlar arasında quru bir mənəfpərəslik, amansız “nağd

pul” əlaqəsindən başqa heç bir əlaqə saxlamamışdır. O, dini vəcd, cəngavər coşğunluğu və meşşan sentimentallığının müqəddəs həyəcanlarını fərdi mənfəətpərəsliyin buzlu sularında qərç etmişdir. O, insanın şəxsi ləyaqətini mübadilə dəyərinə çevirmiş, əta olunan və əldə edilən saysız- hesabsız azadlıqları yeganə vicdansız bir ticarət azadlığı ilə əvəz etmişdir. Bir sözlə, o, dini və siyasi xülyalar pərdəsinə bürünmüş istismarı açıq, həyasız, müstəqim və rəhimsiz bir istismarla əvəz etmişdir...

Burjaziya ailə münasibətlərinin incə sentimental pərdəsini atmış və bunları xalis pul münasibətlərindən ibarət etmişdir.” [4, s. 113- 114]

Marksın iki əsr əvvəl dediklərini biz indi yenidən yaşamağa məcburuq və “yeni” cildinə girmiş bu köhnə qaydalar heç şübhəsizki əvvəlcə bizim iqtisadi sosial münasibətlərimizi bununla yanaşı isə mənəvi dəyərlər sistemimizi destruktiv surətdə dəyişir[10]. Kapitalizmin bərpası leksikonumuza yeni- yeni terminlər daxil etdi hansı ki, bunlardan biridə qiymətlərin bahalaşması, infilyasiya sözüdür. Kapitalizm havadanda, sudanda, çörəkdəndə vacib etdiyi bu amil indi bizim hər birimizin həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Hər gün bu əlahəzrətləri süfrəmizdə, cibimizdə hiss edirik. Kapitalizmin infilyasiya adlı süpergəsi əvvəlcə cibimizi sonra isə banklardakı əmanətlərimizi silib süpürdü və sovet vaxtı 10- 20 min dollar dəyərində pulları bir göz qırpımındaca bir qutu saqqızın qiymətinə bərabər dəyərsiz kağız parçasına çevirdi. İndi bu iqtisadi kursun memarları taarif şurasını lənətləyir və elə görüntü yaratmağa çalışırlar ki, guya Taarif Şurasında onlar otursa idilər sanki başqa qərarlar qəbul edərdilər. Əslində isə taarif şurası sadəcə bir neçə istiqamət üzrə qiymətləri tənzimlədiyi halda liberalların ən optimal inkişaf yolu kimi cəmiyyətə təqdim etdikləri kapitalizm adlı soyğun maşını az qala hər piştaxtanın arxasında bir taarif şurası oturdub və bu əlahəzrət taarifçilər hər gün hər bir növdən və bütün növdən məhsulların qiymətinə istədikləri kimi barmaq edirlər və bu soyğunların yanında Taarif Şurasının etdikləri sadəcə qəpik quruşdur. Və bunlar ancaq

iqtisadi məsələ deyil, bu həm də və daha çox mənəviyyat məsələsidir. Bu insanların yeni quruluşa keçməsi ilə yaşadıkları mənəvi deqradasiyanın göstəricisidir. Heç təsadüfü deyil ki, dünyada tanınmış dedektiv yazarlarından Çingiz Abdullayev bu mənəvi çöküşü bu sözlərlə ifadə edir: “ 1917- ci ildə bizə dedilərki “tanrı” yoxdur. Və biz allahsız 70 il yaşadığımız. 1991- ci ildə bizə dedilərki “vicdan” yoxdur. Axırını 20 ili biz allahsız və vicdansız yaşayırıq. İndi 3- 4 ildir deyirlər “əxlaq” da yoxdur. Yəni biz allahsız, vicdansız və əxlaqsız yaşayırıq.” [8]

Bu sadəcə bir nəfərin müşahidəsinin məhsulu deyil, əslində bu ifadədə bütöv bir itrilmiş nəslin ürək ağrıları var. Sovet quruluşu dini və allahı heç vaxt qadağan etməyib, əlbətdə insanların böyük əksəriyyəti öz inancında qalırdı, amma belə olsa belə çox az fərq edərdi. Cəmiyyət allahı inkar etməklə çox şey itirməz amma əxlaq və vicdanı itirməklə çox şey itirir. Bizim folklorumuzda belə bir xalq sözü var “ allahsız yerdə otur amma böyüksüz yerdə yox”. Burada “böyük” əxlaqa işarədir çünki əxlaqi dəyərlər bizə böyüklərdən miras qalır. Və biz indi elə bir quruluşda yaşayırıq ki, o bizə uğur qazanmaq üçün əxlaqsız və vicdansız olmağı öyrədir. Liberalizm mənəviyyata subyektiv, fərdi, psixoloji bir hadisə kimi yanaşmağı öyrədir[9]. Liberal dəyərlərə görə hər bir fərdin öz əxlaq və mənəviyyat anlayışı var. Kimin üçünsə əxlaqa zidd olan bir addım digəri üçün əxlaqi ola bilər. Bu isə əslində mənəviyyat və əxlaq anlayışını inkar etməkdir. Çünki əxlaq bütün cəmiyyət üzvləri üçün qüvvədə olan yazılmamış qanundur və ona bu statusu, bu legitimliyi cəmiyyət üzvlərinin münasibəti qazandırır. Liberalizmin “fərdi azadlıq” təlimi əxlaq anlayışının bu mənada izahına qarşıdır və əxlaqi fərdin azadlıqlarını boğan, məhdudlaşdıran total nəzarət mexanizmi kimi rədd edir. Məhz bazar iqtisadi münasibətlərinin əsaslandığı iqtisadi prinsiplər bizi vicdandan və əxlaqdan “azad” olmuş cəmiyyətə doğru aparır. Lenin bunu belə izah edirdi: “ Biz əbədi mənəviyyata inanmırıq və mənəviyyat haqqındakı hər cür əfsanələrin yalan olduğunu ifşa edirik. Mənəviyyat onun üçündür ki, bəşər cəmiyyəti yüksəlsin, əməyin istismar edilməsindən xilas olsun. “ [7, s. 338]

Bu o deməkdirki başqalarının əməyi istismar olunursa, ticarət aldatmağa və kimlənsə sərvət toplamasına xidmət edirsə və mənəviyyat haqqında danışanlar bütün bu halları normal qarşılayırsa orada həqiqi, insani mənəvi dəyərlər ola bilməz. Liberallar mənəviyyatı fərdin maraq və hislərinə tabe edirlər onlar üçün ümumi mənafe yoxdursa deməli ümumi əxlaqda yoxdur ümumi əxlaq yoxdursa deməli ümumiyyətlə əxlaq yoxdur. Bu hal həm bazar münasibətlərindən doğan qaydadır həm də bizim kimi kiçik və postsosialist cəmiyyətlərə qarşı qərb beyin mərkəzləri tərəfindən ixrac olunan siyasi texnologiyalardır[11]. Biz bəzən elə düşünürük ki, sanki min illər ərzində bizim mənəviyyatımız dəyişməmiş və olduğu kimi qalmışdır və əxlaq deyəndə də dəyişməz dəyərlər sistemini nəzərdə tuturuq. Əslində isə bizim sosialist dövrünə xas dəyərlər sistemimiz formalaşmışdı və hansı ki, etik mənada qərbin dəyərlər sistemindən daha humanist təsir bağışlayırdı. Sovet mənəviyyatı bizim min illərdən gələn milli ənənələrimizlə sosialist sistemdən doğan mənəvi kriteriyaların çox uğurlu kombinasiyası idi hansı ki, indi biz bu dəyərlər sistemini tədricən itiririk. Qərb siyasi dairələri aramsız bir şəkildə incə diplomatiya pərdəsinə bürünmüş öz ekspansiv dəyərlərini bizə diktə etməkdədir[9] Marksın əsrlər əvvəl dedikləri bizim bu günümüzlə olduqca yaxından səsleşir. O, yazırdı: “ O (burjaziyanı nəzərdə tutur- red) bütün millətləri məhv olmaqla qorxudaraq burjua istehsal üsulunu qəbul etməyə məcbur edir, öz yerlərində onları mədəniyyət deyilən şeyi tətbiq etməyə, yəni burjua olmağa vadar edir. Bir sözlə, o özü üçün özünə bənzər və özü kimi bir aləm yaradır.” [4, s. 115]

Amma hədəf cəmiyyət bunu asanlıqla qəbul etmir, şüuraltında kök salmış stereotipləri “partlatmaq” lazımdır. Necə? “Overton pəncərəsi” vasitəsi ilə. Bu termin öz adını “Mackinac Center” ictimai-siyasət mərkəzinin birinci vitse-prezidenti olmuş və təyyarə qəzasında həyatını itirmiş Jozef P. Overtondan (1960-2003) götürmüşdür. Overton yad dəyərlərin hədəf cəmiyyətlərə necə sırımmasının texnologiyasını belə təsvir edir: “Hər hansı ideya və ya problemin cəmiyyətdə... imkan pəncərəsi mövcuddur (Overton pəncərəsi”-

red). Bu pəncərə daxilində ideyanı geniş müzakirə etmək, açıq-aşkar dəstəkləmək, təbliğ etmək və qanunvericiliklə təsdiqinə cəhd etmək mümkün ola bilər. Pəncərə imkanlar çərçivəsini dəyişdirməklə tədricən hərəkət etdirilir; əvvəl “ağlasığmazlıq” pilləsindən, yəni ümumi əxlaqa yad, kütləvi inkar dərəcəsindən geniş müzakirə olunur, sonra kütləvi şüurun qəbul və qanununun təsdiq etdiyi “aktual siyasət” mərhələsinə çatdırılır. Bu, özü-özlüyündə beyinlərin yuyulması da deyil, daha incə texnologiyadır. Hədəfin, qurban-cəmiyyətin nəzərindən ardıcıl, sistemli tətbiq və təsir faktının yayınması onu daha effektiv edir.

Aşağıdakı misalda cəmiyyətin qəbul edilməz hesab etdiyi istənilən fikri öncə addım-addım müzakirə etməsi, sonra münasib bilməsi və nəhayət, həmin eybəcərliyi, biabırçılığı təmin edən və qoruyan yeni qanunla barışması göstərilir.” [6]

Biz təbiiki bu misalın olduqca uzun xarakter daşdığını nəzərə alaraq onu lakonik şəkildə təsvir edəcəyik. Overtona görə hətta bu günkü düşüncə tərzimizə görə istənilən mümkünsüz kimi görünən məsələni tədricən cəmiyyətə sırmaq olar. O misal kimi ən iyrenc və günümüzdə normal insanın heç cürə qəbul edə bilməyəcəyi hannibalizm (insanın insanı yeməsi) misalına müraciət edir. Overtona görə hələlik bu məsələnin cəmiyyətdə qəbul şansı sıfırdır. Amma bu işi sıfır nöqtəsindən çox asanlıqla tərpətmək olar və hannibalizmi bir elmi problem kimi dövrüyyəyə buraxmaq bunun üçün ilk təkən ola bilər. Bununlada mexanizm işə düşür hər kəsin iyrenc bildiyi bir şey artıq elmi mötəbərlik qazanır. Bu mövzuda seminarlar keçirilir, filmlər çəkilir, kitablar, elmi əsərlər yazılır. Nüfuzlu alimlər bu mövzuda mühazirələr deyir və. s. Sonra isə insanların şüuraltı dünyasına ekskursiyalar təşkil olunur. Onlara bunun əslində elədə qəbahətli bir şey olmadığı, qədim dinlərdə hətta xristian inanclarında belə öz əksini tapması barədə söhbətlər cəmiyyəti tədricən bu halın leqallaşdırılmasına hazırlayır. Overtona görə axırda vəziyyət o hala gəlib çatacaqki artıq insan əti yeyib yeməməyi hər kəsin azad seçimi kimi dəyərləndirəcəklər. Amma daha mədəni adlar altında. Elədə di-

gər eybəcər hərəkətləri ictimai şüura “oturtmaq” bu texnologiya ilə mümkündür. Məsələn homoseksualizmin bizim cəmiyyətdə leqallaşdırılması cəhdləri buna misal ola bilər. Sovet cəmiyyətində bu hal birmənalı cinayət idi və ictimai rəydə çox kəskin qınanan bir məsələ, son on illiklər ərzində o qədər təbliğ olunub ki, artıq cəmiyyətimiz buna normal bir hal kimi baxır və bu hala qarşı çıxanları elə tənqid atəşinə tutub, təcrid edirlərki bu vəziyyətlə qarşılaşan şəxs ikinci dəfə buna cəsaret etməz. Homoseksualların Azərbaycan dilində çox dəqiq adları var hansı ki, biz bu tədqiqatımız çərçivəsində bu sözləri işlətsək bizi unversetin kəndarından içəri buraxmazlar. Amma homoseksual, gey sözləri müqavimətsiz şəkildə efirlərə, mötəbər məclislərə rahatlıqla daxil olur. Məhz bu hal, yəni eybəcər halları cəmiyyətin həzm edəcəyi formaya salmaq üçün kəskin və qıcıqlandırıcı sözləri “mədəni” və “elmi” qılafa bükmək və cəmiyyətə bu ad altında yedirmək “Overton pəncərəsi” mərhələsində ən sonuncu addımlardandır. Budur beləliklə “Overton pəncərəsi” tamamı ilə açılır və cəmiyyət şüuru istənilən yad dəyəərə müqavimət göstərəcək immunitətdən məhrum bir şəkildə, müqavimətsiz həməən dəyəər qarşısında təslimiyyət bayrağını qaldırır[10].

Bütün bu deyilənlərdən hasil olunan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, mənəviyyat bir etik kateqoriya kimi cəmiyyətin qüvvədə olan prinsip və qaydalardan doğan hadisədir və cəmiyyətin hegemon mənəviyyatı hegemon iqtisadi qaydaların davamıdır. Bu baxımdan cəmiyyətin sosial iqtisadi qanunlarının təbiəti cəmiyyət mənəviyyatının təyinedici əssı qismində çıxış edir və onun necəliyini müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. http://www.stat.fi/index_en.html
2. Haldun İbn. Mukaddime. İstanbul. MEB yayınları cild 1, 1990. S 684
3. K. Marks, F. Engels. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr cild 1 1980. 561s

4. Maykl Parenti. Seçilmişlər üçün demokratiya. Bakı, Çəşoğlu 2008, 512S
5. <http://avrasiya.info>
6. Бузгалин А. В. Анти Поппер: Социально освобождение и его друзья М. Книжной дом «Либроком» 2009 152 с.
7. Кара- Мурза С. Манипуляция сознанием. Москва, Алгоритм, 2000. 288 с.
8. Вопрос истории этической мысли в преподавании этики: М. Изд- во МГУ, 1991. – 78 С
9. XXI век глобализация социально- экономические проблемы общества. Б., «МБМ» 2013. 246с